

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha

Herausgeber: Societad Retorumantscha

Band: 115 (2002)

Artikel: La Surselva e la Guerra da la Lia privata (1847) : in'analisa en il context da la cultura politica regiunala

Autor: Berther, Ivo

DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-236751>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 15.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

La Surselva e la Guerra da la Lia privata¹ (1847) – In’analisa en il context da la cultura politica regionala

Ivo Berther

Introducziun

La Guerra da la Lia privata è stada il davos pli grond conflict militar sin territori da la Svizra enfin al temp preschent. Cuzzà ha questa guerra civila sulettamain il november 1847, victimas hai dà «be» 98. Uschia numna l’istoricher american Joachim Remak la Guerra da la Lia privata cun raschun «*a very civil war*». Suenter la capitulaziun dals chantuns ch’eran sa liads en la Lia privata (LU, Unterwalden, SZ, UR, ZG, VS, FR), han ils victurs fundà il stadi liberal che furma la basa da la Svizra dad oz.

Durant l’entir conflict – che aveva dal reminent gia entschavì durant ils 1830 sin champ politic e cultural – aveva il Grischun prendì posiziun a moda plitost intermediara. Dentant n’ha la maioritad dals commembers da la regenza, dal cussegl grond sco era da l’entira populaziun betg tralascià da marcar lur tenuta liberala moderada. Er il Grischun cumpara pia sin las chartas istoricas che tractan la Lia privata en la colur dals «*inimis da la Lia privata*» u dals «*liberals*». Cun duvrar la medema colur per l’entir chantun vegnan dentant differenzas regionalas nivelladas sco ch’ellas existivan gist er en il Grischun. Ina tala excepziun formava la Surselva catolica. Cun marcar sia posi-

¹ Il num «*Sonderbund*» vegn per il pli traslatà cun «*Lia separatista*» ubain «*Lia separada*». Ils chavazzins «*federaziun separada*» e «*Lia particulara*» che vegnan duvrads mintgant per sbagli en connex cun la guerra da 1847 cumpiglian perencunter sulettamain la muntada na istorica dal pled «*Sonderbund*». «*Sonderbundskrieg*» fiss pia la «*Guerra da la Lia separatista*», savens er «*Guerra da separaziun*» u simplamain «*Guerra dal Sonderbund*». En la litteratura secundara davart ils eveniments da 1847 chatt’ins per part era l’expressiun «*Lia privata*». Da questa translaziun oz in pau emblidada fatsch era jau adiever, damai ch’i sa tracta qua da l’expressiun usitada en las funtaunas sursilvanas da 1847. (Cf. la noziun «*Lia*» en il Dicziunari Rumantsch Grischun, volum 11, p. 139–143, spezialmain p. 141).

ziun «sonderbundistica», sco ils contemporans schevan, ha quella regiun defendì ses principis conservativs encunter la maioritad liberala en il chantun.

La vista d'ordaifer

Che tschertas varts en il Grischun simpatisavan cun ils chantuns da la Lia privata mussa in'ordinaziun da la regenza dals 13 da november 1847. En questa ordinaziun dispona la regenza da controllar viaggiaturs che passan dal Grischun en il chantun Uri e da metter a ferm persunas suspectusas. Per pudair exequir l'ordinaziun ha la regenza tramess «landjägers», pia polizists, en Tujetsch.

Diesch dis pli tard ha la regenza relaschà ina segunda ordinaziun e quai «auf Veranlassung waltenden dringenden Verdacht[s], dass zwischen den Sonderbundskantonen und dem hiesigen über die Oberalp und die anliegenden Bergpässe im Oberlande Korrespondenzen und Depeschen hin- und hergetragen werden.» Perquai è il transport da brevs e depeschas sur l'Alpsur ed ils pass cunfinants en la Surselva vegnì scumandà sut smanatscha da sancziun penala.

Quests decrets laschan gia supponer ch'ils simpatisants da la Lia privata eran spezialmain da chattar en la Surselva. E davairas: En il medem temp han ils abitants da la Surselva ed en spezial da la Cadi anc chaschunà ord in segund motiv problems a la regenza. Per impedir che truppas da la Lia privata entrian da la vart dal Tessin u da l'Uri en il Grischun era previs da trametter dus battagliuns da l'armada federala da Cuir en la Surselva. Ma Gion Antoni Arpagaus, il mistral da la Cadi, ha rapportà en in scriver a la regenza dal clima chargià che regia sisum la Surselva. Las vischnancas acceptian la dischlocaziun mo encunter veglia e sut la cundiziun che las truppas restian mo paucs dis en la regiun.

Quest tun autocrat n'ha la regenza betg pudì acceptar. En sia resposta ha ella accentuà che las vischnancas n'hajan nagina cumpetenzza da decisiun en questa dumonda. Sin fundament da las reacziuns da la Cadi è la regenza dentant stada necessitada d'infurmar il commando da las truppas federalas «dass die Kunde über Verlegung der zwei aufgebottenen Bataillone Eurer Brigade nach dem Oberlande in dem Oberrn Theile desselben eine zusehends zunehmende sehr beunruhigende gereizte Stimmung hervorgebracht hat.»

Era sche las truppas n'èn la finala betg marschadas enfin sisum la Surselva (pervi da la capitulaziun prematura da la Lia privata) è la regenza anc returnada ina giada al scriver da Gion Antoni Arpagaus suenter la fin da la guerra. Las retschertgas han dà l'impressiun che Arpagaus aveva exagerà in pau pertutgant la tenuta da las vischnancas envers las truppas da la dieta federala. Uschia ha la regenza decretà ils 29 da december 1847 da relaschar Arpagaus da ses uffizi sco mistral da la Cadi. Ins po s'imaginar tge sensaziun che questa decisiun ha chaschunà. Las gasettas liberalas n'èn sa stgaudadas betg pauc encunter la privlusa tenuta «*ultramontana*» che mistral Arpagaus haja demussà durant il temp da guerra.

Dentant n'era betg mo Gion Antoni Arpagaus s'engaschè en favur da la Lia privata. Anzi, igl è sa mussà tar differentas chaschuns che la simpatia ed il contact tranter la Surselva ed ils chantuns da la Lia privata eran stads en general vaira fermes. En mintga cas eran succedidas chaussas memia dubiusas per betg vegnir intercuridas pli da rudent. Uschia scriva per exempel la gasetta liberala «Der Freie Rhätier» ils 7 da schaner 1848:

«Auch Graubünden kann sich zu dem eben abgelaufenen Jahre Glück wünschen. Es ergibt sich nämlich immer klarer, dass im Oberland der Sonderbundskukuk seine Eier gelegt hatte, die besonders Hr. Landam. Arpagaus ausbrüten sollte. Man hat Grund, zu glauben, dass eine Abrede getroffen worden, mit ein paar tausend Mann Sonderbündlern, an welche sich gleichgesinnte kathol. Oberländer angeschlossen hätten, nach Chur zu rücken, sich aus dem Zeughaus zu bewaffnen und die Regierung zu stürzen.»

Examinaziuns a Cuira han confermà questas supposiziuns, uschia che la regenza ha instradà ils 4 da favrer 1848 in'inquisiziun en chaussa.

Sco inquisitur principal è G.O. Bernhard viaggià tras la Surselva ed ha interrogà in tozzel persunas a Glion, en Lumnezia, a Trun, Sumvitg e Rueras. Mez avrigl 1848 ha Bernhard cumplettà ses indizis cun viagià a Turitg, Berna ed en la Svizra centrala. E sias inquisiziuns han purtà fritgs: ils 3 da matg 1848 è Gion Antoni Arpagaus vegnì arrestà en sia chasa a Sumvitg e manà a Cuira. Là han las inquisiziuns cuntinuà ed èn vegnidadas terminadas l'atun 1848.

L'entschatta november 1848 èn set personas vegnidas accusadas: mistral Gion Antoni Arpagaus, Hans Giachen Gieriet da Rueras, Fidel Cavelti da Sagogn ch'era staziunà sco litinent ad Andermatt e quatter Grischuns ch'eran stads en servetsch sco schuldads tar la Lia privata. L'inquisitur G.O. Bernhard ha formulà trais puncts d'accusaziun:

- Surpassament da l'ordinaziun da la regenza pertutgant il traffic da brevs cun ils chantuns da la Lia privata.
- Rebelliun encunter la confederaziun (vul dir encunter la dieta federala).
- Acziuns cun intent da tradiment da la patria.

Pertutgant l'emprim punct è davairas sa mussà ch'i deva durant il temp da guerra ina rait da comunicaziun tranter l'Austria (che simpatisava cun la Lia privata), la dunna dal general da la Lia privata, Johann Ulrich von Salis-Soglio, a Cuira, la curt episcopala a Cuira, differents personas en la Surselva ed abitants dal chantun Uri. Uschia ha per exempel l'anteriur mistral Cristian Venzin da Rueras confermà d'avair dà vinavant ina brev «*cun si in grond sigil cun in'evla*», destinada per la Lia privata.

Concernent il segund punct han las inquisiziuns mussà che differents vischnancas en la Surselva avevan organisà armas e muniziun avant e durant il temp da guerra. Uschia era per exempel Balthasar Casanova, anteriur mistral da la Lumnezia, arrivà avant la guerra cun in gidanter a Sumvitg tar mistral Gion Antoni Arpagaus per duman-dar suenter armas e muniziun. Ma en emprima lingia èn ils schuldads grischuns che avevan battì sin la vart da la Lia privata crudads sut il segund punct d'accusaziun.

Avant ch'entrar pli detagliadamain sin il terz punct d'accusaziun èsi interessant da vesair ch'ils emprims dus puncts èn vegnids laschads crudar en il decurs dal process! Quai fa bain surstar in pau. La dretgira ha argumentà sco suonda: tar il contact a scrit sur l'Alpsur na sa laschia betg mussar cun tutta segirtad che quel haja cuntinuà suenter il decret da la regenza, las vischnancas che hajan organisà muniziun ed armas hajan fatg quai sulettamain per organisar lur reserva ed ils schuldads ch'eran entrads en servetsch tar la Lia privata hajan fatg quai ord motivs finansials e betg ideologics.

Uschia è l'entir process la finala sa concentrà sin il terz punct. Sco ch'igl è sa mussà era Gion Antoni Arpagaus gia sa participà l'onn

1846 ad ina conferenza da la Lia privata a Sviz. Plinavant aveva el manà ina correspundenza detg intensiva cun la Svizra centrala, uschia era cun Constantin Siegwart-Müller, il manader ideologic da la Lia privata. Ad el aveva Arpagaus era confermà il sustegn da la Surselva catolica en cas da guerra. Las proclamaziuns da la Lia privata als chantuns da la Svizra centrala ed auters fegls sgulants haja el retschavì «*von Zeit zu Zeit, schon seit mehreren Jahren und zwar immer in mehreren Exemplaren*».

Sco mistral – uschia ha l'accusader argumentà vinavant en il process – haja Gion Antoni Arpagaus agì en differentas situaziuns a moda subversiva encunter las decisiuns da la dieta federala e da la regenza grischuna. Per exempel haja el vulì clamar cumin ils 6 da november 1847 per laschar decider, schebain ins veglia acceptar truppas federalas en la Cadi. Ed encunter ils chaus moderads che levan desister d'ina alianza cun la Lia privata, haja el exprimì differentas giadas smanatschas.

La reproscha da tradiziun da la patria per propi ha dentant tangà ils schabetgs dals 11 da november 1847 a Rueras. La notg avant era liti-
nent Fidel Cavelti arrivà nà dad Andermatt sin cumond da general Johann Ulrich von Salis-Soglio. A Rueras ès el ì tar Hans Giachen Gieriet ed ha spetgà sin l'arrivada da Gion Antoni Arpagaus, ch'era infurmà da sia arrivada. Cavelti ed Arpagaus han fatg il suandant plan: las truppas da la Lia privata duevan entrar nà da l'Alpsur sin territori grischun. Questa offensiva dueva provocar las truppas federalas staziunadas en il Grischun da medemamain sa metter en moviment encunter l'Alpsur. Arrivadas las truppas federalas a Tschamut e fruntadas sin las truppas da la Lia privata, dueva il «*landsturm*» da la Cadi finalmain dar en il dies nunspetgadain. Uschia statti era en la brev che Cavelti ha scrit suenter ses return ad Andermatt a general Salis-Soglio:

«*Armee der 7. Stände*

*Andermatt um 12 1/4 Uhr
den 11–12ten November, 47*

Herr General,

Vergangene Nacht war ich in Tavetsch und liess sogleich den Hr. Arpagaus holen. Ich musste mich einsperren bis er ankam um 11. Uhr Vormittags. Wir fassten folgenden Entschluss: Heute Abends sind zwei Bataillons in Sagens, das ist sicher, Morgens werden sie vorrücken bis nach Tschamut, das ist unser Wunsch, denn so bald sie in Tavetsch sind, werden wir von oben herab auf sie rüken und unten wird Arpagaus mit

*Generalgewalt Sturm leuten lassen und dann wünsch Glück!
Bald wird von hier Munition nach Disentis abgehen, die ich
soeben vom Gotthard herabgebracht. Haupt. Huonder wird mir
alles leiten.*

Gott mit uns

F. Cavelti, Lieutn.»

Davairas èn schuldads arrivads l'auter di nà dad Andermatt a Rue-
ras cun insatge che veseva ora, tenor indicaziun da la figlia da Gieriet,
«*sco pulvra da café*» – e che n'era en vardad nagut auter che pulvra da
sittar. Gieriet ha dentant survegnì da far cun la tema, uschia ch'el
n'ha betg vulì acceptar la muniziun. La finala è lezza vegnida purtada
enavos encunter l'Alpsur e zuppada en ina tegia.

Sin fundament da quests fatgs ha l'inquisitur Bernhard pretendì
per Fidel Cavelti (ch'era scappà suenter la guerra ord terra) ina paina
da dudesch e per Gion Antoni Arpagaus da diesch onns chasaforz. Ils
schuldads stads en servetsch sin la vart da la Lia privata duevan seser
giu in onn chasaforz. Hans Giachen Gieriet che duai esser s'exprimì
en differentas radunanzas a moda provocanta e che aveva laschà met-
ter en segirtad ses possess e betunar ses tschaler-chasa il november
1847, dueva vegnir chastià cun otg mais chasaforz. Il defensur peren-
cunter ha pretendì la libertad per tuts, tar Arpagaus ha el per sume-
glia fatg valair ch'el era sulettamain «*in instrument en ils mauns da
Siegwart-Müller*». La pronunzia da la sentenza ha gì lieu ils 2 da no-
vember 1848. Cavelti è vegni sentenzià a tschintg ed Arpagaus a trais
onns chasaforz, entant che Gieriet è vegnì grazià. Cun raschun accen-
tuescha il «*Rhätier*», «*dass sich die Herren Angeklagten gewiss nicht
über Strenge des Grossen Rathes zu beklagen haben*».

In'egliada enavos sin il decurs dal process mussa il suandant: bain
ha l'inquisiziun mussà che detg bleras persunas eran involvidas en ils
eveniments «*subversivs*» dal november 1847. La fin finala èn dentant
mo singuls vegnids sentenziads. Different puncts d'accusaziun èn
vegnids laschads crudar cun arguments in pau simpels e superfizials.
Plinavant ha la dretgira provà da reducir il succedì sin in cumplot.
Vul dir: Or da l'optica da la dretgira duevan mo paucas persunas,
quasi excepziuns, esser sa partecipadas a questas acziuns, entant che la
gronda part da la populaziun n'era betg infurmada ed involvida. Pli-

navant èn ils accusads vegnids sentenziads in bun tant sut las pretenziuns da l'inquisitur. E cun quai n'èsi betg stà finì: ils 7 da november, 5 dis sunter la pronunzia da la sentenza, èn ils accusads (cun excepziun da Fidel Cavelti) vegnids graziads cumplainamain. Nagin n'ha pia stuì ir en praschun!

Dentant betg mo durant il process, mabain era durant il temp da guerra aveva la regenza serrà differentas giadas in egl envers ils simpatisants da la Lia privata en la Surselva. Uschia n'avevan nagins catolics stuì ir sut las armas federalas, entant che dus battagliuns refurmads eran vegnids mobilisads. La finala n'è era la translocaziun da las truppas sisum la Surselva betg succedida e quant modestas che las controllas dals pass encunter il chantun Uri èn stadas, è medemamain sa mussà. Uschia ha la «Bündner Zeitung» manegià ch'il chantun Grischun avess pudì prestar dapli, *«wären die Katholiken bei uns willfähriger gewesen, und hätte unsere Regierung nicht darauf Rücksicht nehmen müssen, dass die grosse Mehrheit derselben nicht gerne dem Rufe unter die Waffen gefolgt wäre»*.

Daco questa tenuta reconcilianta da vart da las autoritads politics chantunalas, schebain ch'il dretg vertent avess pussibilità in agir pli resolut? La resposta sa dat cun dar in'egliada sin il stgalim federal: era qua han ils victurs empruvà da tractar ils chantuns da la Lia privata a moda relativamain bainvulenta e manà ils process politics a moda pauc severa. Resumond pon ins dir: bain duevan intgins exponents vegnir chastiads a moda exemplara per marcar tgi che haja gudagnà la guerra; dentant duevan ils victorisads – per gronda part catolics conservativs – tuttina vesair ch'els chattian er in plaz en il nov stadi.

L'atgna vista

Bain fiss pia sclerì, co ch'il process è sa slegà ord vista dals accusaders e daco ch'ils victurs liberals han tractà ils terrads tant sin stgalim naziunal sco chantunal a moda reconcilianta. Da responder resta dentant la dumonda, quant gista che la conclusiun d'in «*cumplot da paucs*» è vairamain. U per formular autramain: tge tenuta aveva la vasta populaziun en la Surselva e la Cadi envers la Lia privata? Quant fitg sustegnevan els las decisiuns dal cussegl grond e da la regenza? U fiss ina part dad els efectivamain stada pronta da suandar il plan conspirativ da Fidel Cavelti e Gion Antoni Arpagaus, in plan che pudeva evidentamain mo funcziunar cun la participaziun da blers? En quest

chapitel duain ils eveniments dals onns 1847/48 pia anc vegnir tematisads ina giada, dentant cun midar la perspectiva.

Entschavain questa giada in pau pli enavos: numnadamain cun il zercladur 1847. En quel mais aveva il conflict tranter liberals e catolics-conservativs cuntanschì in emprim punct culminant. Tant il chantun Grischun sco era la confederaziun avevan decidì da dissolver la Lia privata e da bandischar ils gesuits (sco urden da tenuta ultraconservativa) or da la Svizra. Damai ch'il conflict tranter liberals e conservativs era vegnì confessiunalisà en il decurs dals 1830/40 era ina gronda part dals catolics en il Grischun (en spezial las regiuns Surses e Surselva) s'exprimida encunter quest pass. Las gasettas liberalas rapportavan da quel temp dal clima adversari principalmain sisum la Surselva. La «Bündner Zeitung» scriva ils 7 da settember 1847 che las activitads dals amis da la Lia privata pudessan manar ad «*Anarchie und Auflösung aller gesezlichen Ordnung im Innern des Kantons*».

Quest clima è anc vegnì mender en il decurs da l'october 1847: da vart da la dieta federala steva uss la dumonda en il center, schebain la dissoluziun da la Lia privata duai succeder en furma d'ina executiun militar. Las emnas avant questa decisiun èn ils conservativs en Surselva vegnids activs. Ils 25 da settember èn els sa radunads a Glion ed ils 29 da settember a Tavanasa per debatter tge pigliar a mauns. Suenters ils resultats dal zercladur stuevan els quintar che tant il Grischun sco era la confederaziun vegnian a s'exprimer en favur d'ina executiun. A la radunanza a Tavanasa è vegnì prendì la decisiun d'inoltrar al cussegl grond ina petiziun. En quella n'è vegnì pretendì betg main che da scriver ora la dumonda da l'executiun als cumins. Ins ha directamain mess en dumonda la cumpetenza da decisiun dal cussegl grond en quella chausa e pretendì ch'ils cumins sajan il vair suveran. E cun tun bunamain smanatschant envers il cussegl grond finescha la petiziun:

«Mag es anmassend erscheinen, dass wir Behutsamkeit, Besonnenheit und Aufmerksamkeit Ihnen anrathen, allein auch auf diese Gefahr hin stehen wir nicht an, Ihnen zuzurufen, hüten Sie sich vor der schweren Last der Verantwortlichkeit, welche je nach Umständen hier und jenseits gross und gewichtig werden dürfte. Gott wache über die Eidgenossenschaft.»

Da l'eco da questa petiziun pon ins anc sa persvader oz cun agid da las glistas da suttascripziuns conservadas en l'archiv chantunal: betg main che 5'160 persunas han sustegnì cun lur suttascripziun l'opiniun dals petents!

En autras regiuns dal chantun e spezialmain en las gasettas liberalas ha quest proceder provocà protestas rigurusas. Metter en dumonda las cumpetenzas dal cussegl grond saja in act d'insubordinaziun! Dentant n'er'ins betg main persvas ch'ils petents faschessan tut per far valair lur giavischs. En il Partenz ed a Cuira – uschia rapporta la «Churer Zeitung» – avev'ins gia patratgà vi da meds per sa defender encunter ils Sursilvans.

Il cussegl grond ha la finala tractà la dumonda da l'execuziun ils 12 d'october. Bain ha el prendì per enconuschientscha la petiziun, dentant senza dar suatientscha al giavisch da laschar decider ils cumins en chaussa. Cun 38 encunter 27 vuschs han ils deputads decidì da sancziunar in'execuziun militara encunter la Lia privata.

Dentant ha la resistenza en furma da petiziuns e radunanzas cuntinuà. Ils 3 da november 1847 èn delegaziuns da las regiuns catolicas danovamain s'entupadas, questa giada a Panaduz. La finamira è stada d'impedir che catolics vegnian clamads sut las armas encunter lur «*frars da la Lia privata*». La dieta federala aveva numnadamain decretà gia mez october da metter en l'entira Svizra 50'000 umens sut las armas. Sin quai aveva la regenza grischuna decidì da crear dus batagliuns protestants ed in catolic. Era la conferenza da Panaduz ha puspè tematisà l'idea da laschar clamar cumin e decider là davart questa dumonda. Vuschs moderadas han empruvà d'impedir quai, pertge che la finamira d'in tal proceder na saja nagin auter «*als durch die Landsgemeinden das Volk noch mehr zu erhitzen und am Ende gar einen Putsch gegen die Regierung zu versuchen, denn das Resultat der Landsgemeinde war ja gar nicht zweifelhaft.*» Ma la finala èn ins sa decidì da trametter ina delegaziun a Cuira per exprimer il giavisch da schanegiar ils catolics. Na duess la regenza betg dar suatientscha a quest giavisch, era planisà da clamar cumin.

Damai che las truppas da la Lia privata han la finala capitulà relativamain spert, ha la regenza effectivamain desistì da metter sut las armas la schuldada catolica. Uschia ha questa dumonda prendì ina buna fin e betg chaschunà dapli malapasch.

Durant las emnas da guerra ha dentant – sco gia vis pli baud – la dumonda dal deplazzament da truppas en la Surselva chaschunà danovamain malapasch. Pervia da la resistenza da la Cadi è schizunt Dufour, il general federal, s'exprimì d'agir precautamain en questa dumonda. Enturn l'entschatta november hai dentant tuttina gè num in mument che la dischlocaziun vegnia a succeder definitivamain. A la radunanza dal cumin dals 6 da november a Mustér eran perquai differentas persunas s'exprimidas en favur da la Lia privata ed encunter las «*faussas empermischuns*» si da Cuir. Danovamain è vegnì decidì da marcar questa tenuta cun trametter ina delegaziun tar la regenza. Per prevenir ad acziuns adversarias ed era per infurmar la populaziun pertugant l'arrivada da las truppas ha la regenza tramess ils 10/11 da november 1847 statalter Johann Rudolf von Toggenburg en missiun tras la Surselva. En ses rapport per mauns da la regenza menziunescha el l'aversiun che la part sisum da la Surselva haja exprimì encunter l'arrivada da truppas:

«Hierauf wurde erwidert, dass von einer Occupation der Thalschaft in friedlicher Absicht nicht die Rede sein könne, weil von Seiten derselben kein Grund zu einer solchen gegeben worden sei. Was das Unterlassen der Einberufung der Truppen des katholischen Landestheiles anlange, so sei dies gewiss nicht in wohlwollender Absicht gegen das katholische Volk, sondern einzig aus dem Grunde geschehen, weil man sich leicht überzeugen könne, das das fragliche Aufgebot mehr zum Schaden, als zum Vortheil des damit beabsichtigten Zweckes ausgeschlagen hätte.»

Pli baud avain nus gia vesì che la brev dal magistrat da la Cadi tramessa curt suenter a Cuir ha la finala custà a Gion Antoni Arpagaus l'uffizi da mistral. Ed ils 11 da november era Arpagaus s'entupà a Rueras cun Fidel Cavelti sco medemamain descrit plinensi.

Avant che arrivar al process ina curta bilantscha: las differentas activitads en furma da correspondenzas, votaziuns, radunanzas, petiziuns e delegaziuns mussan cleramain che la resistenza encunter la maioritad liberala en il chantun aveva tschiffà ina pli gronda part da la populaziun catolica che quai ch'il resultat dal process lascha supponer. E medemamain è sa mussà l'effect che questa resistenza ha gè, gea betg mo sin stgalim chantunal mabain era sur ils cunfins dal Grischun ora.

Uschia aveva la Lia privata decidì d'attatgar il medem mument il Tessin ed il Grischun. Sin fundament da l'empermischun da vart da la Cadi da betg laschar vegnir truppas federalas encunter l'Alpsur han las truppas da la Lia privata la finala be attatgà il chantun Tessin. En quest senn s'exprima era Constantin Siegwart-Müller en sias reminiscenzas suenter la guerra:

«Von einem Vorrücken nach der Oberalp, um die Graubündner zu überraschen und mit dem katholischen Landsturm des Oberlandes vereinigt nach Chur vorzudringen, durfte jetzt [numnadamain «nach der bekannt gewordenen rückgängigen Bewegung der Graubündner Bataillone über Ilanz»] nicht mehr die Rede sein.»

Ma vegnin nus uss tar las actas d'inquisiziun. Gist talas actas pon numnadamain figurar sco «tracer» per il patratgar e sentir da la «simpla» populaziun. U ditg autramain: tar process vegnan savens persunas a pled che n'èn uschiglio betg preschentats en ils documents archivads. Bain èn las respostas en process da metter en relaziun cun las dumondas savens sugestivas e cun il giavisch dals interrogads da spendrar l'atgna pel uschè bain sco pussaivel. Cun in access critic èn questas actas dentant d'immensa impurtanza sco funtauna per dumondas d'istorgia da mentalità e da cultura politica.

Jau less curtamain menziunar sis puncts che sa resultan per talas dumondas or da las actas d'inquisiziun:

- Las decleraziuns mussan che la simpatia per la Lia privata era avant maun sin differents stgalims ierarchics e socials. Che blers acturs politics èn s'exprimids differentas giadas criticamain envers las decisiuns da la regenza è gia sa mussà; plinavant datti differents musaments che spirituals han prendì partida per la Lia privata en priedis e correspundenzas. Ma era da la vasta populaziun datti blers indizis per la medema tenuta.
- Sco ch'i sa resulta dal process, enconuscheva la populaziun il plan e l'intenziun da l'uschenumnà «*cumplot*» da Gion Antoni Arpagaus e Fidel Cavelti. Da la situaziun da mez november 1847 rapportan differents interrogads en il decurs dal process sco suonda: «*Auf den Montag hätte Landsgemeinde abgehalten werden sollen und auf den Dienstag hätte dann der Landsturm losbrechen sollen.*»

- Medemamain è l'organisaziun d'armas e da muniziun succedida a moda detg sistemática e cun infurmar la populaziun.
- La tenuta da la Surselva catolica ha effectuà en differentas fasas dal conflict che temas e tschantschas faschevan la currella en autras parts dal chantun. In'analisa da questas tschantschas mussa medemamain vi sin ina cultura politica relativamain cumpacta e genuina.
- Era en la Surselva ed en la Cadi eran per part persunas da tenuta liberala sesentas, uschia intgins exponents da la famiglia de Latour a Breil. Dasperas èn differentas persunas modest-conservativas adina puspè s'exprimidas a moda moderada e pacifitganta. Dentant han gist questas persunas gî da patir sut smanatschas ed aversiuns che mussan ch'i sa tracta qua d'ina minoritad.
- Durant il process ha la populaziun da la Cadi exprimì cleramain sia simpatia cun ils accusads e prendì els en protecziun. I na steva betg en discussiun dad ir sin distanza da quests uschenumnads «rebels». Gea, suenter il process è Gion Antoni Arpagaus per sumeglia puspè vegnì elegì onorificamain en differentes uffizis.

Per resumiar pon ins constatar ina simpatia d'ina gronda part da la populaziun en la Surselva catolica betg mo per ils interess da la Lia privata, mabain tuttavia era per ils plans dals conspiraturs. Quest agir mussa vi sin l'existenza da fermas valurs defensivas e reacziunaras, legitimadas da vegls dretgs e veglias libertads. Uschia ha spezialmain la Cadi pretendì differentas giadas ch'il cumin e las vischnancas hajan il dretg da decider e betg il cussegl grond. Or d'ina tscherta distanza pon ins schizunt constatar ch'igl avess tgunschamain pudì vegnir tar ina guerra civila era sin territori grischun, n'avessan ils gremis militars e politics betg agì cun chapientscha e precauziun envers la Surselva catolica.

Lingias da cuntinuitad

La Surselva catolica sco regiun conservativa, gea en tschertas dumondas schizunt reacziunara – è quest fenomen da vesair unicamain il 1847/48? Na! In'egliada enavos mussa cleramain ch'in cumportament sumegliant era gia sa manifestà differentas giadas dapi che las ideas da l'illuminessem e dals liberals smanatschavan las veglias estructuras politicas, religiusas ed economicas.

Quai è sa mussà a moda eclatanta l'onn 1794. La radunanza dals stans ch'è sa furmada quel onn a Cuir empè dals gremis politics tradiziunals, ha instradà inquisiziuns encunter abus da pussanza da vart da las elitas aristocratas. En las regiuns cunfinantas da la Republica da las Trais Lias sminav'ins gia influenzas nà da la Revoluziun franzosa. Uschia scriva per exempel ina gasetta tudestga ch'ils Grischuns hajan installà ina dretgira revoluziunara. E cun quai betg avunda: *«Sie jagen alle Pfaffen weg, plündern die Kirchen und führen die Religion der Vernunft ein, kurz, sie treiben das französische Bubenspiel»*.

Bain constatti ch'ils patriots, pia ils simpatisants da la Revoluziun franzosa, avevan surpiglià il surmaun en la radunanza dals stans. Main enconuscent è dentant il fatg che questa insurrecziun aveva entschavì a moda dal tuttafatg conservativa e quai sisum la Surselva. Ils motivs eran stads d'ina vart la malcontentientscha cun la politica desastrusa en las terras subditas ed il privel da perder quellas; da l'autra vart nauschas racoltas e privel da fomaz – la tuna cursava ch'ils nobels impedeschian l'import da victualias ord motivs economics. Uschia scriva l'ambassadur austriac Anton von Kronthal gia vers la fin da l'onn 1792: *«Hier im Grauen Bunde reden die Bauern gegen die Herren, von denen sie betrogen zu werden fürchten.»* Spezialmain en la Lumnezia ed en la Cadi, uschia Kronthal en in auter scriver, *«wollen die Bauern truppenweise herab kommen»*.

E davairas han ils purs da la Lumnezia, da la Cadi e da la Foppa inizià l'enviern 1793/94 ina sollevaziun tenor il vegl muster dal «Fähn-*lilupf*» che ha manà a la radunanza dals stans menziunada. Ina giada conscients ch'ils patriots hajan instrumentalisà lur moviment per tut in auter intent, han ils purs da la Surselva dentant fatg tut il pussaivel per retegnair quest svilup – quai ch'è gartegià.

Era ils onns 1798/99 tar l'invasiun dals Franzos e sunter durant l'entira Helvetica (enfin 1803) è la Surselva (ed en spezial la Cadi) sa mussada sco regiun la pli militanta en favur dals vegls dretgs e da las veglias libertads. Quai è gia sa mussà cun sbittar la dumonda d'ina uniu dal Grischun cun la Svizra l'onn 1798 e cun manar la batgetta tar las preparativas per ina defensiun encunter l'invasiun franzosa.

Culminà ha la resistenza cun la battaglia a Mustér il mars 1799 e la sollevaziun dus mais pli tard. La battaglia a la Punt il matg 1799 ha custà la vita a tschients purs e manà al barschament dal vitg e da la claustra da Mustér. Uschia na fai betg surstar ch'il general franzos

Masséna scriva 1799 pertutgant la Cadi: «*Cette partie des Grisons est celle qui est la plus irritée contre nous et qui me donne le plus d'inquiétude.*»

L'onn 1801 vuleva la regenza sut domini franzos schizunt impedir che la plaiv da Sumvitg mainia atras la passiun – quai ord tema che la passiun pudess esser pretext per ina nova sollevaziun.

1803 è il Grischun daventà ina part da la Svizra e Napoleon Bonaparte ha installà la costituziun da mediaziun. Bain ha questa nova costituziun cuntegnì dapli elements da la veglia republica che durant il temp da la Helvetica. Per intgins chaus reacziunars (uschia per exempel per Heinrich von Salis-Zizers) e medemamain per las regiuns conservativas gievan las innovaziuns tuttina memia lunsch. Tar ils emprims indizis ch'il domini da Napoleon pudess ir a fin è la revolta rutta ora danovamain.

L'entschatta schaner 1814 èn purs da la Cadi e simpatisants d'autras regiuns arrivads a Cuira nua ch'els han manà atras in veritabel putsch e sfurzà la regenza da reintroducir la costituziun d'avant 1798. «*Abends*», uschia rapporta ina perditga, «*wurde noch das Kantonschild am Regierungsgebäude von einer meuterischen Rotte mit Lärmen und Toben abgerissen und zertrümmert.*» Il matg dal medem onn èn truppas sut il general Caspar de Latour da Breil schizunt marschadas a Chiavenna per reconquistar las terras subditas persas l'onn 1797. En il decurs dals onns 1814/15 han las forzas liberalas dentant prendì surmaun ed impedì ch'ils plans dals reacziunaris giajan en vigur.

Ed anc in'otra giada è la medema tenuta conservativa sa mussada en la Surselva catolica avant 1847, numnadamain en l'uschenumnada epoca da la Regeneraziun enturn ils onns 1830. Durant quest temp han differentes chantuns svizzers remplazzà lur veglias costituziuns, integrond en las novas ideas liberalas. Quest svilup vegn adina puspè attatgà en las gasettas conservativas sco l'«*Amitg della Religium e della Patria*» ed era en il protocol dal cumin da la Cadi pon ins constatar savens la medema tenuta. Sco exempel suonda l'instrucziun per ils mess da la Cadi al cussegl grond per l'onn 1834:

«1. Ordavon vegnen els suenter lur megler saveer e podeer gidar procurar tier tutt quei ch'ei per laud et honur de Diu e po promover il beinstar e la gloria della sontga baselgia, sia independenza legala e sees dretgs adina stai respectai.

2. *Val aschia vegnen els era haveer quitau et adaig per il manteniment della nossa vegla libertat e bucca consentiir sonder plitost conterfar e protestar sche zatgi less quella violar.»*

In teater preschentà l'onn 1836 a Rueras ha medemamain cumbattì il svilup en ils chantuns regenerads e l'idea d'ina nova constituziun federala. En il center da quest teater stat in ipoconder (la Svizra) che vegn manà davos la cazzola da differents scharlatans (politichers liberals) enfin ch'in ami dal malsaun imaginà vegn da persvader el ch'el saja saun sc'in pèsch e na dovria betg questas medischnas faussas. En la chanzun chantada tar la represchentaziun da quest teater vegnan las veglias valurs glorifitgadas. Ils svilups dal nov temp vegnan percunter deplorads:

*«Ei avon Diu et agli mund,
Mai stau contrari aschi zun
Rugheien pia tuts adina
Ch'el vegli cun la gratia Sia
Vus gidar, a nus gidar,
A de tut mal schurmiar.»*

Quests exempels mussan ina clera cuntinuitad da la resistenza da vart da la Surselva catolica encunter svilups modernistics tranter 1794 e 1847. La cuntinuitad sa verifitgescha era tar la moda e maniera co che la resistenza è sa mussada e medemamain tar l'analisa dals arguments e da las motivaziuns che vegnan adina puspè menziunads. Qua intgins exempels che regardan en spezial la Cadi:

- Tar tut ils eveniments analisads passa il cumin da la Cadi adina si fitg segir e conscient da sasez. Tar mintga eveniment che metta en dumonda u periclitescha l'autonomia dal cumin protesta e reage-scha la Cadi cun franchezza.
- Durant situaziuns excepziunalas (privel da la patria entras invasiuns u forzas «*nuschaihlas*» en l'intern) na sa fida la Cadi da la tenuta da la regenza/dal cussegl grond. Anzi, il cumin vegn sez activ per evitar – sco ch'i vegn argumentà – da vegnir manà en errur da «*quels da Cuir*».
- En talas situaziuns sa mussa savens era ina sceptica envers autoritads religiusas (per il pli ordaifer la regiun). 1801 aveva l'uvestg per

exempel ordinà da remplazzar il vegl catechissem da 1611 entras in nov. Quai è stà per blers sco da vulair metter giu la religiun! Uschia scriva Duitg Balletta da Breil en ses diari che blers pretendevan che «*Cuira vessi de cumendar ina miarda et quei mondi tier agli uescg ina miarda.*»

- La tenuta franca e segira dal cumin menziunada sisur sa transponeva savens sin la persuna dal mistral. Quai è bain vegnì evident tar il cumportament autonom, gea or da l'optica da la regenza bunamain autocrat, da mistral Gion Antoni Arpagaus durant la guerra da la Lia privata.
- Era la patria en privel, vegnivan savens activads meds da comunicaziun ordaifer las estructuras usitadas – quai medemamain ord tema da betg pudair sa fidar dal cussegl grond/da la regenza. Da menziunar èn qua per exempel ils cumins extraordinaris da 1799 (che Gion Antoni Arpagaus avess gugent laschà reviver 1847) e las radunanzas extraordinarias (per part illegalas) da las regiuns catolicas 1814 e 1847. Sut la medema rubrica crodan era petiziuns sco quella da 1847 che vulan laschar decider il pievel davart dumondas cardinalas e betg il cussegl grond.
- Ina cuntinuitad sur ils decennis intercurids sa mussa era en las tschantschas e las tunas che cursavan en las regiuns cunfinantas da la Surselva catolica. Savens exprimian par exempel abitants refurmads da Glion u da Flem la tema che «*quels da leusi savessan vegnir giuador*».
- Las differenzas confessionalas manavan anc pli lunsch. Cura ch'ils patriots u liberals (che derivavan per gronda part da las regiuns protestantas) parevan da survegnir il domini en il Grischun, èn ils contacts cun la Svizra centrala catolica (en spezial cun Uri e Glaruna), ma era cun l'Austria vegnids intensivads. Pliras giadas èn ins schizunt vegnì sin l'idea da sa separar dal Grischun e sa liar cun ils «*frars catolics dals chantuns pitschens*».
- Entaifer la Surselva catolica è l'omogenitad da la cultura politica en situaziuns extraordinarias sa mussada cun isolar persunas che na suandavan – ord lur vista – la tenuta «*da defender ils vegls dretgs e las veglias libertads*». Uschia èn adina puspè vegnidas exprimidas smanatschas envers persunas che simpatisavan cun ils patriots u liberals.

- Ina cuntinuitad sa mussa era en la moda e maniera co che personas d'ordaifer descrivan la cultura politica regiunala. Viagiatur esters èn savens s'exprimids a moda critica u schizunt negativa envers las instituziuns politicas (en spezial il cumin) che avevan en lur egls in tef anarchic. Medemamain eran blers esters da l'idea ch'il linguatg rumantsch impedeschia tut il progress. Encunter questas reproschas èn ils indigens sa dustads cun pes e mauns sco ch'ins po per exempel adina puspè leger en gasettas da lezs temps.
- La sceptica envers autoritads politicas e regiunalas ordaifer la regiun pudeva mintgatant schizunt sa drizzar encunter las autoritads entaifer la regiun. Aveva ina part da la populaziun il sentiment che las autoritads na vegnian activas a moda decisa «*pro deo et patria*», instradavan els sezs pass en questa direcziun. Sin questa moda èn per exempel succedids ils emprims pass per furmar il «*landsturm*» l'onn 1798.
- I sa mussa in summa che la politica e la religiun stevan en stretg connex en situaziuns da privel. Uschia vegn Dieu adina puspè implorà en ils protocols da cumin sco era en brevs e petiziuns. En temps da smanatscha da guerra avevan lieu processions e rogaziuns extraordinarias en tut las vischnancas dal cumin. Ed era cun agid d'auters rituals e simbols implorav'ins l'agid da Dieu per la «*chaussa gista*».
- Sper ils aspects politics e religios sa mussa era tar dumondas economicas in sa tegnair vi da las structurass veglias. Adina puspè menziuneschan ils acturs politics la stgarsa situaziun economica da la Surselva ed emprovan d'activar mecanissem da protecziun regiunals. Innovaziuns sustegnidas da vart dal chantun sco novas vias, scolass u ordinaziuns da gaud chantunalas valevan sco intervenziun en l'autonomia dal cumin e pudevan uschia sa far valair mo cun stentas. Tar la dumonda d'eventualas tagliass vegniva pretendì directamain che quai stettia en cuntradicziun cun ils vegls dretgs e las veglias libertads.

Emprova da declerar las cuntinuitads en la cultura politica

Las expectoraziuns fin uss han mussà duas chaussas. Primo: En il conflict da la Lia privata è la Surselva catolica stada la regiun grischuna ch'è sa depurtada a moda la pli subversiva encunter la tenuta dal cussegl grond e da la regenza. Secundo: La tenuta sa mussada il

1847/48 n'è betg stada in'exceptiun, mabain correspunda ad ina cuntinuitad en la cultura politica da la Surselva ch'è sa manifestada en differents conflicts en il temp transitori tranter l'Ancien Régime ed il temp modern.

I na va betg per glorifitgar u condemnar il cumportament da la Surselva catolica dal temp intercuri, mabain per empruvar da chapir ed explitgar quel. Tar mias retschertgas sun jau partì ord quest motiv da l'idea ch'era il cumportament conservativ ed orientà enavos constata stoppia sa basar sin in calcul raziunal: sche l'agir da lezzas uras para oz per part reacziunar e strusch chapavel, lura n'è quai betg d'attribuir ad in manco da raziunalitad e strategia, mabain al fatg che la chapientscha per la logica interna dals musters d'acziun da quai temp manca a nus descendents.

La finamira sto pia esser da reconstruir il patratgar dals acturs politics e da mussar che lur agir correspundeva dal tutfatg a lur cultura politica, a lur mund da viver, a lur sentiment giuridic, a lur interess socials ed economic sco era a lur identitad confessiunala e regionala. En quest senn vulan questas expectoraziuns esser ina contribuziun a la chapientscha dal mund catolic-conservativ en l'emprima mesadad dal 19avel tschientaner.

Per explitgar quest mund less jau partir dal linguatg duvrà en las funtaunas. I sa mussa che las argumentaziuns per l'atgna tenuta e l'agen agir giran savens enturn las medemas ideas. Chavazzins sco «*patria*», «*libertad*», «*religiun*», «*vegls dretgs*» u «*possess*» han stgalprà sur bleras generaziuns ina tscherta cultura politica en la schientscha collectiva. Las ragischs da questa ierta culturala van enavos sin il 14 e 15avel tschientaner e sa laschan tschiffar il meglier cun il chavazzin da la «*tradiziun da liberaziun*». Cun quai è manegià l'imaginaziun che la liberaziun politica ed economica da lezzas uras saja succedida sin fundament da protecziun divina. E quest sustegn da vart da Dieu saja stà il resultat da la moda da viver pietusa dals babuns. Ils dretgs e las libertads acquistadas sin questa moda valevan uschia sco privilegi – en opposiziun cun las ideas da l'illuminessem na valevan els sco dretg natiral. Plinavant era il purtader da quests dretgs e da questas libertads in collectiv (vischinadi, cumin) e betg il singul individi sco oz.

Gist la Cadi possedeve en la veglia Republica grondas pussaivladads d'influenza sin tut ils stgalims dal discurs politic. Betg per nagut scri-

va in pader da la claustra da Mustér l'onn 1744 che la Cadi saja «*vom ganzen rätischen Bunde das erste und grösste Hochgericht, das – ich darf es ohne Überhebung sagen – alle andern nicht nur an Ausdehnung und Macht, sondern auch an andern Vorrechten, Auszeichnungen und Privilegien übertrifft.*» Quests privilegis sa laschan per part declerar cun la rolla predominanta da la claustra e dal cumin da la Cadi tar la fundaziun da la Lia Grischa l'onn 1424.

Sco impurtanta part da la Lia cun las pli bleras vuschs han quests privilegis pli tard era gî influenza en la Republica da las Trais Lias (dapi 1524). Betg emblidar astg'ins gist era la muntada simbolica da Trun sco lieu da fundaziun da la Lia Grischa cun l'ischi, la chaplutta da s. Onna e la Cuort Ligia Grischa. Damai ch'ils bains comunals vegnivan administrads sin basa cooperativa, ha il cumin era gî gronda influenza tar dumondas economicas. E finalmain ha gist la claustra da Mustér valì da vegl ennà sco center religius e cultural da la minoritad catolica dal chantun Grischun. En questa posiziun ha ella adina valì sco garant per il mantegniment da la confessiun catolica en la regiun.

Questa posiziun dominante da la Cadi po era explitgar daco gist quest cumin è il pli savens stà a la testa da las tendenzas conservativas dal temp intercuri. Bain sa laschan era chattar en tshels cumins catolics da la Surselva funtaunas ch'expriman la medema tenuta ed uschia pon ils resultats senz'auter valair per l'entira regiun. Dentant sa mussa effectivamain che la prontadad da s'engaschar per ils vegls dretgs era cun agid dad armas u sin vias che nun eran adina dal tut legalas ord vista da la legislaziun chantunala, n'era nagliur uschè gronda sco en la Cadi.

Per resumiar pon ins dir ch'ina valitaziun dals custs e dal gudogn stueva crudar ora per la Surselva catolica ord perspectiva interna en favur da la veglia cultura politica basada sin vegls privilegis e mecanissem da protecziun. Quella garantiva tenor lur manegiar pli vasts dretgs d'autodeterminaziun politica, religiosa ed economica che las propostas da novaziun da vart dals illuminists e liberals.

Uschia na fai betg surstar ch'ils acturs politics en la Surselva s'orientavan durant l'entira epoca intercurida qua vi da normas da cumportament dadas vinavant ord l'Ancien Régime. El center da quest cumportament steva adina puspè il mantegniment dals particularissem regionals, vul dir da l'autonomia politica ed economica dal cumin, sco era la protecziun da la confessiun minoritara. La confessiun catolica

furmava dal reminent l'element central da la cultura politica e determinava il spazi d'acziun culturala. Ord vista interna muntava l'engaschi en favur dal mund tradiziunal en quest senn davairas in cumbat «*pro deo et patria*» sco ch'ins po adina puspè leger en las funtaunas.

(Text amplifitgà d'in referat tegnì ils 23 da schaner 2002 en il ravugl da la «Canorta fontaniva» a Cuir. Il cuntegn sa basa sin la lavur da licenziat cun il titel: «*Pro deo et patria. Die Sonderbundswirren im Bündner Oberland aus der Perspektive kultureller Kontinuitäten – Eine katholische Minderheit zwischen politischem Widerstand und innerer Emigration*», Turitg 1999. Là èn era documentads ils citats da qua sura.)